

Yabancılaşma ve Hukuk

Araştırma

Şefik Taylan AKMAN*

*Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi ABD.
(Res. Asst., Hacettepe University Faculty of Law, Department of Philosophy and Sociology of Law)
(E-Posta: taylanakman@hacettepe.edu.tr)

ÖZET

Hegel'den Marx'a uzanan bir çizgide yabancılaşma kavramı günümüz modern felsefe tartışmalarında önemli bir yere sahiptir. Yabancılaşma olgusu Hegel'de insanın doğaya yada öznenin nesneye yabancılaşması biçiminde ortaya çıkmakta, Marx'daysa işçinin kendi emeğine yabancılaşması olarak görünür hale gelmektedir. Başka bir ifadeyle Marx için yabancılaşma olgusu insanların kapitalist üretim süreçleri içerisinde yaşadığı bir tür zorunluluğa tekabül etmektedir. Yabancılaşmaya ilişkin daha yeni çalışmalarda ise söz konusu olgu bir toplumsal sorun olarak nitelendirilmektedir. Kavram, hegemon iktidar yapılarının yarattığı suni gündemler ve mevcut ekonomik düzenin tüketim kalıplarının baskısı altında bireyin yalnızlaşmasını tanımlamak için kullanılmaktadır. Yabancılaşma süreçleri içerisinde hukukun rolü ise daha çok dolaylı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen hukukun egemen iktidar yapılarının, üretim ilişkilerinin ve toplumsal ilişkilerin korunması özelinde son derece önemli olduğunu da belirtmek gerekir. Öncelikle hukuk, içerdiği yasal düzenlemeler aracılığıyla mevcut politik ve ekonomik sistemin devamlılığını güvence altına almakta ve yabancılaşmanın asıl kaynağının sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. İkinci olarak hukuk, devletin ideolojik bir aygıtı gibi işlediğinden yarattığı hukuk bilinci aracılığıyla bizatihi yabancılaşmayı üretmektedir. Dolayısıyla hukuk hem var olan düzeni meşrulaştırarak onun yabancılaştırıcı etkinliğini gizlemekte hem de ideolojik niteliği itibarıyla insanı kendisine ve içinde yaşadığı dünyaya karşı yabancılaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yabancılaşma kavramı, hukuk düzeni, ideoloji ve hukuk, hukuk bilinci, Marksizm.

ABSTRACT

ALIENATION AND LAW

The concept of alienation in a line extending from Hegel to Marx has an important place in today's modern philosophy debates. Phenomenon of alienation at Hegel emerges as the alienation of human to the nature or the alienation of subject to the object, and at Marx its shows up as the alienation of worker to own labour. In other words, phenomenon of alienation for Marx is a kind of obligation in the capitalistic production processes which people live. In more recent studies on the alienation this phenomenon is characterized as a social problem. It's using as a definition of the artificial agendas creating by the hegemonic power structures and the individual's isolation under the pressure of present economic system's consumption patterns. The role of the law in processes of alienation is emerging as an indirect form. Nevertheless it should be note that the law is very important especially on the protecting of the dominant power structures, production processes and social relations. Primarily the law with the legal regulations which it contains is securing the continuousness of the present political and economic system and provides sustainability of the main source of alienation. Secondly the law, which treating as an ideological state apparatus generates the alienation with creating the legal consciousness. Consequently, the law is both legitimating the present order with concealing the alienated activity and alienating the human to itself and world with the ideological character.

Keywords

The concept of alienation, legal order, ideology and law, legal consciousness, Marxism.

1. Yabancılaşma ve Hukukun Yabancılaştırıcı Etkinliği

Yabancılaşma ile ilgili olarak gerçekleştirilecek ayrıntılı bir analiz, gerek kavram üzerinden yürütülen tartışmalar gerekse bu tartışmaların kapsamı düşünüldüğünde bu çalışmanın sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Fakat bu kavramın hukuk ile ilişkilendirilebilmesi amacıyla hangi anlamda kullanılmak istendiğinin açıklanması, hukukun yabancılaştırıcı ve baskılayıcı etkinliği hususunun aydınlatılabilmesi bakımından zorunluluk arz etmektedir. Dolayısıyla *Hegel*'e, *Marx*'a ve yabancılaşmaya ilişkin daha yakın tarihli yaklaşımlara kısaca da olsa değinilmesi gerekir.

Hegel, "Tin'in Görüngübilimi" adlı eserinde ele alarak modern felsefenin gündemine soktuğu yabancılaşma kavramı ile insan ve doğa (özne ve nesne) ilişkisini sorgulamaktadır¹. *Hegel*'e göre düşünen bir özne olarak insanla ilişkili olmayan hiçbir gerçek olmadığı gibi esasen gerçek denilen olgu, doğrudan ve bütünüyle insana ilişkindir, zira doğa dünyanın sözde nesnelliliği aslında bir yabancılaşmadır². Belirtmek gerekir ki özne - nesne diyalektiği çerçevesinde ortaya konmaya çalışılan yabancılaşma olgusu, *Hegel* felsefesinde oldukça karmaşık bir mahiyet göstermektedir³. İnsanın mı insanlaşmış doğa (özne haline gelmiş nesne), yoksa doğanın mı kendine yabancılaşmış tin (nesne haline gelmiş özne) olduğu sorusu kilit önem taşımaktadır⁴. Bu bağlamda Hegelci yabancılaşma olgusunun bir boyutu da yaşam ile ölümün zorunluluğu arasında ortaya çıkar; zira yaşam ve ölüm içgüdüleri, çözülemez bir zıtlığın iki farklı kutbudur⁵. Bunu efendi - köle diyalektiği içinde açıklayan *Hegel*'e göre insan, zaten ölümden korktuğu için köle olmuştur, fakat bu korku insanın doğa ve doğaya egemen olan efendi karşısındaki bağımlılığını da haklı çıkarmakta, bu korku kölenin hiçliğini bilmesi ve bu sayede efendi üzerinde üstünlüğe sahip olması gibi bir sonucu da beraberinde getirmektedir⁶. İnsanın doğaya hâkim olma, onu

dönüştürme mücadelesinin en önemli ayağı ise çalışmadır; çalışan insan doğayı dönüşüme uğratar, doğayı dönüşüme uğratan ve tarihi yaratan eylemle kendini aşmaya yönelmeyen insan, ne ise o olmasından doyuma ulaşmış olduğunu bilen insandır⁷. Bu durum, yabancılaşmanın kaynağı olduğu gibi insanın yazgısı probleminin de kökenidir, keza *Hegel* yabancılaşmış insanı, tarih anlamına gelen yazgısıyla uzlaştırma çabasında⁸. Sonuç olarak *Hegel*'de yaşamın yabancılaşmış bir fenomen olarak belirlediği⁹, yabancılaşma kavramsallaştırmasının da esasen ontolojik bir mahiyete sahip olduğu söylenebilir.

Marx'ın *Hegel*'den miras aldığı ve gençlik eserlerinde kullandığı kavram, bilhassa *Marx* sonrası dönemlerde sıklıkla atıf yapılan, ele alınan ve sürekli biçimde yeni değerlendirmelere tabi tutulan tartışmalı konulardan biri olmuştur. *Marx*, *Hegel*'den farklı olarak yabancılaşmayı soyut kavramsal bir sistem içinde kendini gösteren bir süreç olarak değerlendirmemekte; daha çok bir olgu olarak, yaşamın, insanın yabancılaşmasına yol açan fiili ve somut koşullarının ortaya konması özelinde ele almaktadır¹⁰. *Marx*'ın terimleriyle ifade edilirse yabancılaşmanın iki boyutu olduğunu belirtmek gerekir. İlki Hegelci yönü daha ağır basan insanın doğaya yabancılaşmasıyla ilgilidir¹¹. İkincisi ve *Marx*'ın üzerinde daha özenle durduğu yabancılaşma ise, Hegelci yabancılaşma kavramından önemli bir kopuş anlamına gelen işçinin kendi emeğine yabancılaşması, bir başka ifadeyle insanın kapitalizm altındaki yabancılaşmasıdır.

tin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 53 - 54.

7 *Ibid.*, s. 52 - 57.

8 HYPOLITE, 2010, s. 131.

9 *Ibid.*, s. 174.

10 PAPPENHEIM, Fritz, **Modern İnsanın Yabancılaşması - Marx'a ve Tönnies'e Dayalı Bir Yorum**, (Çev. Salih AK), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002, s. 75.

11 MARX, Karl, **1844 Elyazmaları - Ekonomi Politik ve Felsefe**, (Çev. Kenan Somer), 2. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1993, s. 145 - 148. *Vogel*'e göre *Marx*'ın doğaya yabancılaşma olgusu bir anlamda yanlış anlaşılmalıdır. Ona göre *Marx*'ın bu ifadeyle anlatmak istediği bireyin çevreden / ortamdaki (environment) yabancılaşmasıdır. Zira "Feuerbach Üzerine Tezler" ile "Alman İdeolojisi"nde *Marx*, kendinden önceki materyalizmi, maddi çevreyi insan eylemliliğinin somut bir ürünü olarak görememesi ve insanları da basit bir doğacı yaklaşım çerçevesinde dışarı durumların pasif ürünleri olarak göstermesi nedeniyle eleştirmektedir. Dolayısıyla *Vogel*, Marksist yabancılaşma tezinin insanın doğaya yabancılaşmasından ziyade çevreye yönelik bir yabancılaşma anlamı taşıdığı düşüncesindedir. VOGEL, Steven, "Marx and Alienation From Nature", **Alienation and Social Criticism**, (Ed. Richard Schmitt & Thomas E. Moody), Humanities Press, New Jersey, 1994, s. 209.

1 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, **Tinin Görüngübilimi**, (Çev. Aziz Yardımlı), 2. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 315 - 318.

2 ERGİL, Doğu, "Yabancılaşma Kuramına İlk Katkılar", **AÜSBFD**, C. 33, S. 3 - 4, Y. 1978, s. 94.

3 BUMİN, Tülin, **Hegel - Bilincin Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 47.

4 *Idem.*

5 HYPOLITE, Jean, **Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar**, (Çev. Doğan Barış Kılınc), 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 130.

6 KOJÉVE, Alexandre, **Hegel Felsefesine Giriş**, (Çev. Selahat-

Kapitalizmde işçinin emeği olan ürün üretildiği andan itibaren kendi elinden çıkmakta, kapitalistin mülkiyetine geçmektedir. Bu süreçte işçi kendi emeği ile ürettiği meta arasındaki ilişkiyi kaybetmeye başlamakta, dolayısıyla da emeğine yabancılaşmaktadır. *Marx*'a göre emeğin somutlaşması onun nesnelleşmesidir; iktisadi anlamda bu süreç, işçi için kendi gerçekliğinin yitirilmesidir¹². Nesnelleşme, nesnenin yitirilmesi ya da nesneye kölelik biçiminde, sahiplenme ise yabancılaşma ve yoksunlaşma olarak görülür; nesnenin kapitalistçe sahiplenilmesi işçi üzerinde öylesine bir yabancılaşma doğurur ki; işçi ne kadar çok nesne üretirse o kadar az sahiplenebilir ve kendi ürünü olan sermayenin egemenliği altına o kadar çok girer¹³. Kapitalist üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet ile işbölümü artışının yol açtığı bu süreç¹⁴ *Marx* için kapitalist sistemin bir zorunluluğudur ve özel mülkiyet ya da kapitalist ekonomi devam ettiği müddetçe varlığını sürdürecektir¹⁵. Gerçekten de yabancılaşma, insanın bilinçsiz eyleminin meydana getirdiği ve ancak daha yüksek bir ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyinde yine insanın, bilinçli toplu eylemiyle değiştirilebilecek belirli tarihsel koşulların ürünüdür¹⁶. Yabancılaşma kavramının etkinliğinin sadece ekonomik bir vechede sonuçlar doğurmadığını da yine *Marx* ifade eder. Özellikle *Marx* sonrasında psikolojiden sosyolojiye, siyaset biliminden edebiyata son derece geniş bir sahada yeniden değerlendirilen yabancılaşmanın, aslında tüm toplum ve bireyler açısından daha da genelleşebilen bir mahiyete sahip olduğu bu bağlamda ayrıca vurgulanmalıdır. Esasen *Marx* da bu doğrultuda çeşitli tespitler yaparak işçinin kendi emeğine yabancılaşmasının bazı önemli sonuçlar doğurduğunu belirtir; zira bu yabancılaşma aynı zamanda insanın kendi dışındaki doğaya, fiziksel ve sosyal dünyaya, kendi eylemleri ve davranışlarına,

tinsel özüne ve öz bedenine ve genel olarak insanın insana karşı yabancılaşmasına neden olmaktadır¹⁷. Yabancılaşmanın söz konusu boyutları, aynı zamanda iktidarın ideolojik aygıtları, bilhassa kitle iletişim araçları yoluyla bireylerin yaşadıkları topluma ve ekonomik - politik gerçekliklere yabancılaştırılarak yapay ve sanallaştırılmış meselelerle vakitlerini geçirmeleri, adeta bir akıl tutulmasına uğramaları gibi çeşitli sonuçlara da sebebiyet vermektedir. Yabancılaşmaya ilişkin yeni yaklaşımlarda da iktidarın ve mevcut hegemonik sistemin, bilhassa bu felç edici etkinlikleri sıklıkla ele alınmıştır.

1960'lı yıllardan itibaren toplum ve birey yaşamına ilişkin birçok sorunun yabancılaşma kavramı çerçevesinde incelenmeye başlandığı dikkat çeker; psikolojinin kişiselleştirdiği, burjuva düşüncesinin ise büyük oranda metafizikleştirdiği sorunlar arasında yine kapitalizme mündemec toplumsal bir yabancılaşmanın tezahürleridir¹⁸. Marksist çözümlerinin dışında liberal teorisyenler tarafından da sıklıkla ele alınan yabancılaşma olgusunun, özellikle küçük burjuva radikalizmde konumlanmaya başladığını ve sınıf ilişkileri ya da kapitalizmin birey üzerinde yarattığı tahribattan ziyade insanın dünyadaki durumuyla -psikolojik süreçlerle- ilişkilendirilmeye çalışıldığını ve küçük burjuva bireyin ruhsal sorunlarını / boşluklarını söz konusu kavramla açıklamaya yönelik bir gayretin ortaya çıktığını belirtmek gerekir¹⁹. Bu bağlamda birey açısından birbiriyle bağlantılı üç tür yabancılaşma olgusunun söz konusu olduğu belirtilmiştir; bunlardan ilki bireyin kendisi olmayı becerememesi şeklinde ortaya çıkan kendisine yabancılaşması, ikincisi arkadaş çevresine yabancılaşması ve son olarak yaşadığı dünyaya yabancılaşmasıdır²⁰. Yabancılaşmanın

12 MARX, 1993, s. 140. Ayrıca belirtmek gerekir ki *Marx*'ın "Kapital"de kullandığı meta fetişizmi kavramının da yabancılaşma kavramıyla doğrudan ilişkisi vardır. Bkz. MARX, Karl, **Kapital - Ekonomi Politikinin Eleştirisi I. Cilt**, (Çev. Mehmet Selik & Nail Satılgan), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 81 - 92; ÖZBUDUN, Sibel & MARKUS, George & DEMİRER, Temel, **Yabancılaşma ve...**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2008, s. 27 - 29.

13 MARX, 1993, s. 140 - 141.

14 ERGİL, 1978, s. 95.

15 MARX, Karl & ENGELS, Friedrich, **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, 4. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1999, s. 61. *Marx*'a göre yabancılaşma ancak kapitalizmin ve tüm sınıflı toplumların pratik olarak ortadan kaldırılması yoluyla tersine çevrilebilir. SLATER, Phil, **Frankfurt Okulu**, (Çev. Ahmet Özden), Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 79.

16 MANDEL, Ernest & NOVACK, George, **Marksist Yabancılaşma Kuramı**, (Çev. Olcay Göçmen), Yücel Yayınları, İstanbul, 1975, s. 11.

17 MARX; 1993, s. 148; ISRAEL, Joachim, **Alienation From Marx to Modern Sociology**, Allyn and Bacon Inc., Boston, 1971, s. 53.

18 ÇELİK, Sinan Kadir, "Yabancılaşmadan Ötekileşmeye: Kültürel Bir Hegemonyanın Kuruluş Biçimleri", **Praksis Dergisi**, S. 4, Güz 2001, s. 154.

19 **Idem**. *Çelik*'e göre yabancılaşmanın yukarıda belirtilen küçük burjuva yorumu *Marx*'ın kavrama ilişkin anlamlandırmasından oldukça farklıysa da bu durum, söz konusu yaklaşımların kavramın içini bütünüyle boşalttıkları manasına gelmemektedir. Aksi-ne, Marksist düşünce ve mücadelenin gücünün daha yoğun olduğu dönemlerde küçük burjuvazinin kişisel olarak gördükleri gündelik hayatlarına ilişkin sorunlarının esasen tarihsel-toplumsal nedenlerden kaynaklandığını fark etmeye başladıklarını kanıtlamaktadır. Hatta bu durumun Marksizm'i -bilhassa postmarksizmleri- yeniden fakat bu sefer popüler bir ilgi odağı, çekim merkezi haline getirdiğini söylemek de çok yanlış olmayacaktır. **Ibid.**, s. 155.

20 PAPPENHEIM, Fritz, "Alienation in American Society", **Montly Review**, Vol. 52, No. 2, June 2000, s. 37.

-Marksist anlamıyla- sadece işçi sınıfının bir sorunu olmaktan çıkartılıp modern yaşamdan kaynaklanan, kapitalizmin yarattığı bir tahribat şeklinde kavranmaya başlanması bilhassa küçük burjuva kültüründe kavramın ele alınmasına yönelik beklentileri arttırdığı gibi, toplumsal olgu olarak yabancılaşma üzerine yapılan çalışmaların hem nicelik hem nitelik yönünden çoğalmasıyla sonuçlanmıştır.

Yabancılaşma kavramının bu popüleritesi sadece küçük burjuva düşüncesiyle de sınırlı kalmamıştır. Sartre'dan Marcuse'a yeni sol veya postmarksist düşünce ve hareket içerisinde de Marksizm'in psikoloji, antropoloji, sanat, cinsellik, özgürlük, kadın hakları, çevre gibi gündelik hayatı sarmalayan sorunlar ile ilişkilendirilmeye çalışıldığı ve bu bağlamda Marx'ın gençlik dönemi eserlerine atıfta bulunularak -Sovyet Marksizmi'nce 1930 - 1960'lı yıllarda büyük oranda görmezden gelinmeye başlanılan ve hatta yok sayılan²¹ yabancılaşma kavramının adeta yeniden keşfedilmesine yönelik bir uğraşının kuvvetlendiği dikkat çeker²². Buna karşılık yabancılaşma kavramına yönelik ilginin artmasını sadece konuyla ilgili çalışmaların artması ve derinleşmesi bağlamında açıklamak mümkün değildir. Günümüz toplumsal yaşamının, kültürel yapısının, teknolojik gelişiminin, iletişimsel süreçlerin ve bilginin dolaşımının akıl almaz ve takip edilemez boyutlara ulaşmasının ve televizyondan internete kitle iletişim araçlarının hegemonyasının²³ insanlar üzerindeki etkinliği, bu yabancılaşma sürecinin yeni bir boyuta geçmesinde ciddi anlamda etkili olmuştur. Gerçekten de günümüz modern toplumunun ve

onun kuşatılmış bireyinin karakteristiği ve yaşam biçimi, geçmiş zamanlardaki uygarlıklarla ve hayatlarla kıyaslanamayacak bir biçimde yabancılaşma olgusu tarafından belirlenir olmuştur²⁴.

Yabancılaşmayı psikanalitik yönüyle değerlendiren Fromm, yabancılaşma ile kapitalist ekonomik sistem ve onun kültürel hegemonyası arasında belirli bir ilişki kurmasına rağmen eleştirel tutumunu esasen kapitalist toplum yapısından çok sanayileşmiş modern toplum tipine yöneltmektedir²⁵. Fromm'a göre sanayileşmiş modern toplumun ideolojisi, insanın mutluluğunu adeta arzu edilen her şeyin alınabilmesi ölçüyle değerlendirmeye başlamış ve yarattığı tüketim kültürü ile tüketimi hem özgürlüğün hem de mutluluğun yegâne kaynağı haline getirmiştir²⁶. Kazandığı bu nitelikler itibarıyla göstergelerin düzenlenmesinin ve toplumun bütünleşmesinin güvence altına alınmasını hedefleyen bir sistem olarak tüketim, hem bir ideolojik değerler dizgesi hem de bir iletişim düzeni, değiş tokuş yapısıdır²⁷. Tüketimin bir yaşam biçimi haline dönüşümü aynı zamanda hızlandırılmış üretim süreçlerinin yoğunlaşmasına neden olarak günümüz toplumunda bireyin radikal bir biçimde yabancılaşmasını da beraberinde getirmektedir²⁸. Bu üretim süreçlerinde birey, toplumla uyumlu olabilmek adına, zorla kendi işini benimsemeye çalışmakta, üretim süreçlerinin bir otomatına dönüşmektedir²⁹. Modern insan, işiyle, tükettiği şeylerle, devletle, başkalarıyla ve kendisiyle olan ilişkisiyle, bütünüyle kendisi tarafından üretilmiş nesnelere dönüşen bir dünya yaratmakta fakat bu

21 MANDEL & NOVACK, 1975, s. 13.

22 ÇELİK, 2001, s. 160. Marcuse'a göre yabancılaşma kavramı insanların kendilerine dayatılan varoluş ile özdeşleştikleri ve onda kendi gelişim ve tatminlerini buldukları zaman sorgulanabilir hale gelmektedir. Bu özdeşleşme yanılısama olmayıp bizatihi gerçekliktir. Bununla birlikte gerçeklik daha ilerleyici bir yabancılaşma evresi oluşturur. Yabancılaşma bütünüyle nesnelleşmiştir, yabancılaşmış özne, yabancılaşmış varoluşu tarafından yutulmuştur. MARCUSE, Herbert, **Tek Boyutlu İnsan - İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, (Çev. Aziz Yardımlı), Üçüncü Basım, İdea Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 22.

23 Kitle iletişim araçları insanın yabancılaştırılmasında ve tüketim toplumunun nesnesine dönüştürülmesinde başrolü oynar. Baudrillard'a göre de "kitle iletişim araçlarının işlevi dünyanın yaşanan, benzersiz ve olaysal karakterini, yerine oldukları halleriyle birbirine türdeş, birbirlerini anlamlandıran ve birbirlerine gönderme yapan bir araçlar evrenini geçirmek için nötr hale getirmektedir. Aslında, iletişim araçları karşılıklı olarak birbirlerinin içeriği haline gelir ve işte bu, tüketim toplumunun totaliter 'ileti'sidir". ÖZBUDUN & MARKUS & DEMİRER, 2008, s. 62; BAUDRILLARD, Jean, **Tüketim Toplumunu**, (Çev. Hazal Deliceçaylı & Ferda Keskin), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 155.

24 PAPPENHEIM, 2000, s. 43.

25 ÖZBUDUN & MARKUS & DEMİRER, 2008, s. 33.

26 FROMM, Erich, **Çağdaş Toplumların Geleceği**, (Çev. Gülnur Kaya & Kaan H. Ökten), Arıtan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 68 - 69. Fromm'a göre günümüzde "üreten insan" (*homo Faber*), "tüketen insan"a (*homo Consumens*) evrimleşmektedir. Bu yeni insan, her gün her şeyi, hatta Tanrı katını bile komşusundan biraz daha fazlasını alabileceği büyük bir alışveriş merkezi gibi değerlendirir. **Ibid.**, s. 62.

27 BAUDRILLARD, 2004, s. 91.

28 **Ibid.**, s. 251. Yabancılaşmayı ticaret toplumunun yapısının kendisi olarak tanımlayan Baudrillard'a göre "metanın mantığı günümüzde sadece emek süreçlerini ve maddi ürünleri değil, tüm kültürü, cinselliği, tüm insani ilişkileri, bireysel fantazmalara ve itkilere kadar, denetimi altına alarak genelleşti. Sadece tüm işlevlerin, tüm ihtiyaçların kâr terimleriyle nesnelleştirilmesi anlamında değil, aynı zamanda her şeyin gösteriselleşmesi, yani her şeyin imgeleler, göstergeler, tüketilebilir maddeler olarak çağırıştırılması, kısırıtılması, düzenlenmesi gibi daha derin bir anlamda her şey bu mantık tarafından ele geçirilmiştir". **Ibid.**, s. 250 - 251.

29 FROMM, Erich, **Sağlıklı Toplum**, (Çev. Yurdanur Salman & Zeynep Tanrısever), 4. Baskı, Payel Yayınları, İstanbul, 2006, s. 152 - 153.

yaratımları kontrolden çıkarak ona sahip olmakta, bir başka ifadeyle insan, nesnelere dönüşmektedir³⁰. Bireye kendi üretimini tüketmeye dönük olarak kodlanmış yaşam biçimleri dayatılarak, tüketim bir tür tutkuyla özdeşleştirilmek istenmektedir. Bu süreçte tüketim, gerek kitle iletişim araçlarının yarattığı yarı hayali bir ütopyalar dünyasının yönlendirici etkinliği gerek kurulmuş bir kültürel hegemonyanın baskılayıcı kısıtlılığının dolayımıyla, bireyleri, suni ihtiyaçlara yönlendirmek; piyasanın ölçsüz genişlemesine ve bu suni ihtiyaçların zorunlu ihtiyaçlar gibi algılanmalarına neden olmaktadır. Beslenme, barınma, sağlık, giyim gibi insanın gerçek ve zorunlu ihtiyaçlarıyla beraber aslında her şeyi ticarileştirmek ve mümkün olduğu kadar çok şeyi satılabilir hale getirmek çabasında olan kapitalizm, büyük bir hızla insan gereksinimlerinin ötesine geçerek, onların sistematik ve yaygın bir şekilde suni ihtiyaçlara yönelimini teşvik eder; böylece yabancılaşma sadece ekonomik değil, insanlar üzerinde kasıtlı ve bilinçli şekilde tatminsizlikler yaratmak suretiyle aynı zamanda kültürel, sosyal ve psikolojik bir niteliğe tahavvül eder³¹. Artık yabancılaşma işçi sınıfının ya da üretim süreçlerinde kendi ürettiği metaller üzerinde herhangi bir iyeliği olmayan ve emeğine yabancılaşmış işçinin sorunu değil, suni tüketim kalıplarının içine çekilerek sürekli daha fazlasını, yenisini isteyen her bireyin tatminsizliklerinin bengi dönüşünde nesnelleşmekte, daha derin bir toplumsal sorun haline gelmektedir.

Yukarıda ele alınan biçimleriyle toplumsal bir sorun haline gelen yabancılaşmanın, esas itibarıyla iktidarı elinde tutan egemen sınıfların çıkarlarını korumaya hizmet ettiğini de belirtmek gerekir. Yabancılaşmadan kaynaklanan ve sisteme ilişkin sorunlara yönelik *"benim elimden bir şey gelmez ki"* düşüncesi, bir taraftan bireyi yoğun bir pasivizme iterken diğer taraftan bireyin zihninde, içeriğini anlayamayıp çaresiz kaldığı, yaşamının, kendisinin dışındaki güçler tarafından yönetildiği şeklinde bir algının ortaya çıkmasına neden olmaktadır³². Birey, bu güçlere karşı bir etkide bulunamayacağına inanmaya başlayarak, mutlak biçimde kendini gösteren bir biat etme ve teslimiyetçilik kültürünün parçası / ortağı haline getirilmektedir³³.

Hukuk ile yabancılaşma arasındaki ilişki yabancılaşmanın kapitalizm içindeki anlamından soyutlanarak ele alınamaz. Bu bağlamda hukuk düzeni, iktidar ile birey arasındaki ilişkinin adeta bir göstergesi durumunda olup, bir taraftan bireyin var olan politik ekonomik sisteme entegrasyonunun yasal çerçevesini çizmekte, diğer taraftan iktidarın egemenliğinin meşruiyet kaynağını teşkil etmektedir. Hukuk, düzenlemeler aracılığıyla hem yabancılaştırıcı etkiye sahip mevcut sistemi korumakta hem de ideolojik etkinliğinin bir sonucu olarak bir inanç sistemi inşa etmekte ve hukuk bilinci aracılığıyla, bizzat yabancılaştırıcı bir etmen haline gelmektedir³⁴. Bu yabancılaştırıcı etki hukukun mevcut ekonomik-politik dizgilerden tamamen ayrı bir kategori olarak algılanmasını sağladığı gibi, hukukun politikayla ilişkisinin de görünmez kılınmasına katkı yapmaktadır. Nesnel ve formal bir kurallar yapısı ile toplumsal düzenin sürdürülebilirliğinin yegâne aracı olarak kendini kabul ettiren hukuk düzeni, maskeleyici niteliği itibarıyla günlük politikadan iktidarın yönetsel süreçlerine uzanan bir alanda bireyi içinde olduğu halde dışarıda zannettiği toplumsal, politik, ekonomik gerçekler dünyasına yabancılaştırarak üstlendiği misyonu yerine getirmektedir. Başka bir ifadeyle hukuku kendi dışında, kendine yabancılaşmış bir yapısal bütünlük olarak gören birey, iktidarın vazettiği kurallara uyarak tam da hukukun ve onun hegemonik söyleminin içinde olduğu halde, aslında söz konusu söylem tarafından dışsallaştırıldığı farkında değildir. Dolayısıyla hukuk, sistem içi pek çok unsurla birlikte bireyin yabancılaşmasına katkı yapan bir araç olarak kendini göstermektedir.

Hukukun insana yabancılaşmış bir olgu olması, yabancılaşmayı kapitalist sistemin zorunlu bir sonucu olarak değerlendiren Marksizm'in de üzerinde durduğu konulardan biridir. İnsanın kendi kendine yabancılaşmasının kutsal biçimi olarak dini gören Marx kutsal olmayan biçiminin ise hukuk olduğunu belirtir³⁵. Hukuk da dinin yüzyıllar boyunca yaptığına benzer bir biçimde belirli bir toplumsal

ni (...)'biat etmeyi öğrenmiş insandır'. Sınıflı toplum(lar) tarihinin binlerce yıllık birikimi, ona 'kendi dışında, kendisinin üzerinde yer alan' mahiyetini bilemediği bir takım buyurucu güçlere boyun eğmesini, ve bu güçlerin istekleri doğrultusunda emeğinin ürününü ve yaşamının yönlendirilişini efendilere teslim etmesini belletmiştir". Ibid., s. 46.

30 Ibid., s. 120 - 121.

31 MANDEL & NOVACK, 1975, s. 34 - 35.

32 ÖZBUDUN & MARKUS, & DEMİRER, 2008, s. 44 - 45.

33 Ibid., s. 45. Özbudun ve Demirel'e göre *"kapitalist çağın insana"*

34 TUSHNET, Mark, "Critical Legal Studies: A Political History", 100 Yale L. J. 1515 1990-1991, s. 1527.

35 MARX; Karl, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, (Çev. Keenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 1997, s. 193.

düzen öngörmekte ve öngördüğü bu düzenin sürdürülebilirliğini bir dizi kural ve yaptırıma bağlayarak insanların yaşamlarına doğrudan müdahale etmektedir. Aradaki tek fark, din kutsal bir kaynağa dayanırken, hukuk esasen fazlasıyla dünyevi bir kaynağa -egemenin iradesine ve vatandaşların bu iradeyi kabul ederek biat etmelerine- dayanmaktadır. Hukuk sistemi kamusal yaşamın çok farklı katmanlarında işleyerek politik statükonun sürdürülebilirliğine yönelik bir algıyı kalıcılaştırmayı hedeflediği gibi, bu süreçte birçok insanın yabancılaştırıcı ve insanlık dışı bulduğu bir toplumsal düzeni -iktidarın sembolleri, görünüşleri ve fikirleri manipüle etmeye dönük etkinliğinin de yardımıyla- meşrulaştırmaktadır³⁶. Hukukun insana yabancı bir olgu olmasından ziyade üzerinde daha fazla durulması gereken husus, onun, insanı kendine ve içinde yaşadığı düzene karşı nasıl yabancılaştırdığı meselesidir.

Yabancılaşmanın birkaç noktada kendini gösterdiğini bu bağlamda belirtmek gerekir. İlk olarak hukuk düzeni, kurallar oluşturarak bireylerin yaşamlarını belirli norm dizgelerinin dışına çıkmadan sürdürmelerini amaçlar. Bu kuralların birçoğu doğal olarak bireyin özgür seçim ve isteklerini, düşüncelerini geliştirme yönünden engelleyici bir niteliğe sahiptir. Birey, bir dizi norm aracılığıyla, kendini etrafı çevrilmiş bir yaşam alanının / çemberinin içinde hareket etmek mecburiyetinde hisseder. Bireyin sınırları belirlenmiş bu alanın dışına çıkması devletin baskı aygıtlarından payandasını alan bir dizi yaptırımla karşılaşması sonucunu doğurur. Dolayısıyla da birey esasen bu alanın içinde sıkışmakta ve hem kendisine hem de içinde yaşadığı topluma ve çevreye yabancılaşmaktadır. Bireyin söz konusu sıkışmışlığı, hukuk kurallarının ideolojik, ayrımcı, cinsiyetçi olmasından kaynaklanabileceği gibi öngörülen düzenlemelerin toplum tarafından, hatta bizatihi yargı organlarıncı egemen değer yargılarının baskısıyla görmezden gelinerek sınırlı -marjinal- bir etkinlik göstermesinden de kaynaklanabilir. Bu süreçte bireyin yabancılaşmasının temel faktörlerinden birinin hukukun etkinliğinden ya da tam aksine etkin olamamasından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu hususun bilhassa ırk ayrımcılığı gibi konularda kendini açık biçimde gösterdiğinden bahsedilebilir. Örneğin ırk ayrımcılığının yasal bir

biçim arz ettiği dönemlerde hukuk, bu ayrımın ve bireyin ötekileştirilerek yabancılaştırılmasının hem doğrudan nedeni hem de dayanağı iken; günümüzde bu konudaki yabancılaşmanın dolaylı bir kaynağını oluşturmaktadır³⁷. Buna karşın ırk, dil, din, mezhep ayrımcılığını önlemeye dönük düzenlemelerin yetersizliği ya da egemen çoğunluk üzerinde ancak sınırlı bir etki göstermesi gibi nedenler kaynağını hukukun oluşturduğu bir yabancılaşmanın ortaya çıkmasını kolaylaştırır. Örneğin bir kişi sadece rengi, ırkı veya dini inancı nedeniyle iş başvurusunda bulunduğu anda işe alınmıyor ve hukuk buna ilişkin yaptırımların işlenmesini gereği gibi sağlayamıyorsa, hukukun dolaylı olarak yabancılaşmaya neden olduğunu söylemek gerekir³⁸. Keza göçmen yasaları, kadın hakları, azınlık hakları, eşit koruma hakları gibi konularda da hukuk, birçok durumda hala zayıfı yeterince koruyamayarak yabancılaşmaya neden olabilmektedir.

Hukukun doğrudan yabancılaştırıcı etkinliğinin yanı sıra, dolaylı bir araç olarak yabancılaştırıcı etkinlik gösterdiği de belirtilmelidir. Hukuk, mevcut sistemin meşruiyet kaynağı olduğu kadar onun birçok olumsuzluğunu gizleyen maskeleyici bir işleve de sahiptir. Bilhassa hukuk - politika ilişkisi ekseninde düşünüldüğünde hukuk, bireylerin politik olana yabancılaşmasının önemli yardımcı unsurlarından biridir. Hukukun politik niteliğinin saklanması şeklinde kendini gösteren bu durum, onun, politikanın ve iktidarın dışında bireyleri devlete ve onun aygıtlarına karşı koruyan bir tür emniyet supabı olarak algılanması sonucunu doğurmaktadır. Hukukun tarafsızlığı ve nesnelliklerine dayanan bir söylemle biçimlenen bu hukuk inancı, insan hak ve özgürlükleri, hukuk devleti gibi araçlar vasıtasıyla hukuku devlet faaliyetlerinin öngörülebilirliğinin bir garantörüne tahavvül ettirmekte, böylece hukuk, politikanın günlük işleyişi içerisinde bireyin adalet duygusunun somutlaşmış bir idesine dönüştürülmektedir. Oysaki hukukun

37 Bu bağlamda yabancılaşma kavramıyla ilgili olarak çalışan hukukçuların ağırlıklı eleştirel ırk teorisi (critical legal theory) bağlamında konuyla ilgilendikleri belirtilebilir. Keza hukukun sınırlı etkinliği olgusuyla da çoğunlukla eleştirel ırk teorisyenleri ilgilennmiştir. Bkz. MARTINEZ, George A., "The Legal Construction of Race: Mexican - Americans and Whiteness", **Harv. Latino. L. Rev.** **321** **1997**, s. 335; PELLER, Gary, "History, Identity, and Alienation", **43 Conn. L. Rev** **2010-2011**, s. 1499 - 1500.

38 Bkz. MCGARY, Howard, "Alienation and the African-American Experience", **Alienation and Social Criticism**, (Ed. Richard Schmitt & Thomas E. Moody), Humanities Press, New Jersey, 1994, s. 139.

36 GABEL, Peter & HARRIS, Paul, "Building Power and Breaking Images: Critical Legal Theory and the Practice of Law", **11 N.Y.U. Rev. L. & Soc. Change** **369** **1982 - 1983**, s. 370.

politikadan ayrı olduğuna ilişkin bu görünüm birçok durumda karşılaşılan olaylar nedeniyle sıklıkla tahrip olmakta ve bireyi devlet karşısında yalnızlaştırmaktadır. Söz konusu yalnızlaşmanın sebeplerinden biri *Pappenheim*'in da belirttiği üzere bireyin zihninde var olan ve kendisi ile yönetici gruplar arasında güçlü bir şekilde ortaya çıkan uçurumdan kaynaklanmaktadır; gerçekten de birçok insanın kendisini politik temsilcilerinin düşünce ve eylemlerinden nasıl ayrı hissettiklerini anlamak için sadece politika ve politikacılar kavramlarının bireyler bakımından yarattığı çağrışımları anımsamak yeterli olacaktır³⁹. Fakat bu yalnızlaşmanın tam da iktidar sahiplerinin istediği biçimde, bireylerin, "politik olan her şeye" yabancılaşması sonucunu doğuracağını söylemek yanlış olmayacaktır. Hukuk düzeni tarafından da desteklenen politik olana yabancılaşma, büyük oranda bireyin var olan toplumsal, ekonomik, politik mücadelelerle ilgilenmemesi, onlardan uzaklaşması şeklinde kendini gösterirken, egemen iktidar aygıtına yönelik itaati de sıradanlaştırır. Böylece birey tam da egemen iktidar sahiplerinin arzuladığı biçimde belirlenmiş kalıplar içinde yaşamını sürdürerek depolitizasyonun tahrip edici etkinliği altında politik olana yabancılaşmış, seçimden seçime oy kullanmakla sınırlandırılmış bir onay mekanizmasına -pasif bir yurttaşa- dönüştürülmüş olur.

Bireyin, tanık olduğu ya da bizzat yaşadığı haksızlık, eşitsizlik hatta hukuk dışılıklarla mücadele etmemesi, hatta bu tür durumları görmezden gelmesi şeklinde kendini gösteren yabancılaşma olgusu bir yönüyle de bireyin, yurttaşlık kavramı çerçevesinde ele alınabilecek toplumsal duyarlılıklardan büyük oranda uzaklaşması gibi sonuçlara neden olmaktadır. Bu noktada insanın, birey olarak varoluşu ile yurttaş olarak varoluşu arasında hızla bir bölünmenin ortaya çıktığı, söz konusu durumu yaşamının birbirinden ayrı ve çoğunlukla çatışan parçaları olarak görmeye başladığı, bu iki rolü birleştirmekten aciz kaldığı ve esasen politik topluluktan ve politik olandan kendini çektiği söylenebilir⁴⁰. Bireyin yurttaş olmaya yabancılaşması olarak

39 PAPPENHEIM, 2002, s. 37.

40 *Ibid.*, s. 46. *Pappenheim*'a göre bireyin politik olan her şeyden bu şekilde geri çekilmesi sonucunda siyasal toplum da "yaşamayı için gerekli kanı kaybetmiş demektir. Ne toplumun refahına ve ihtiyaçlarına karşı gerçek kaygıdan, ne de hukuk düzenine karşı iç saygıdan eser kalır. Çoğunlukla korkağın ve 'hanım evladı'nın ürkekliği olarak alaya alınan ceza korkusu, yasal bir toplum görüntüsünü sürdürmenin tek gücü haline gelmiştir". *Ibid.*, s. 47.

adlandırılabilir bu durumun kişiyi tamamen özel alanının içine hapsederek, yasaların yerine getirmekle yükümlendirdiği yurttaşlığa ilişkin sorumlulukları ifa etmekle mahdut bir çerçevede, toplumsala ait olan her şeye karşı duyarsızlaşması gibi sonuçlara neden olacağı da açıktır. Söz konusu yabancılaşmayla, genel olarak kapitalist ekonomi - politik aygıtının ve onun yönetsel mekanizmalarının tahayyül ettiği bireyselleşmiş birey -bireyselliğinden başka bir şey düşünmeyen birey- heyulasının gerçekleşmesi olarak nitelendirmek mümkündür.

Hukukun yine dolaylı ama çok önemli bir diğer yabancılaştırıcı etkisi ise bireyin ekonomik yapıyla ilişkisi bağlamında ortaya çıkar. Yukarıda değinildiği üzere kapitalist sistemin ekonomik işleyişi, işçinin kendi ürettiğine sahip olamaması gibi nedenlerle öncelikle kendi emeğine yabancılaşması biçiminde tezahür eden bir yabancılaşma olgusu içermektedir. Bunun yanı sıra toplumun hemen tüm üyeleri, piyasa mekanizmasının işleyişi, tüketim kültürü, kitle iletişim araçlarının etkinliği gibi sebeplerden ötürü kendilerine, çevrelerine ve en sonunda tüm dünyaya yabancılaşmaktadır. Bu süreçlerde hukukun, tıpkı bireylerin politik sisteme yabancılaşmaları olgusunda olduğu gibi, yine üzerine düşen görevi yerine getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hukuk bizatihi ekonomik ilişkileri, üretim süreçlerini, işçi - işveren ilişkilerini, piyasa kurallarını belirleyerek bu yabancılaşmanın sürdürülebilirliğinin olanaklarını sunmaktadır. Sözleşme özgürlüğü, mülkiyet hakkını korumaya dönük sıkı kurallar gibi bir dizi normatif düzenleme aracılığıyla hukuk, mevcut üretim ve pazarlama imkânlarının genişletilebilmesini mümkün kılmaktadır. Bu niteliği itibarıyla hukuk düzeni, ekonomi ve piyasa kaynaklı yabancılaşmanın temel araçlarından biridir. Piyasa sisteminin sürdürülebilirliğinin en sağlam teminatlarından birinin var olan hukuk düzeninin etkinliği, düzenlemelerin koruyuculuğu ve yaptırımları olduğu göz ardı edilmemelidir.

2. Değerlendirme

Sonuç olarak hukuk, bizatihi bir normlar dizgesi olarak bireyleri belirlenmiş bir kurallar çemberinin içine hapsettiği için kimi zaman doğrudan, kimi zaman ise politikanın -mevcut iktidar organizasyonun- veya ekonominin -piyasa ve onun uzantılarının- araçsallaştırması doğrultusunda dolaylı bir yabancılaştırıcı etken şeklinde işlev görmektedir. Hegemonyanın bir aracı olan hukuk, yasama

sürecinden yargılama faaliyetlerine kadar ekonomik - politik iktidar sahiplerinin elinde kapalı bir sistem olarak esasen ekonomik ve politik veçheden güçlü olanların lehinde, öncelikle onların çıkarlarını korumayı amaçlayan bir düzenlemeler silsilesidir; dolayısıyla toplumun geri kalan geniş kesimleri bu hukuka yabancılaşmaktadır⁴¹. Hukukun bireyler üzerindeki yabancılaştırıcı etkisi onu politikanın, politik mücadelenin, politik düşüncenin merkezî olgularından biri haline getirmektedir. Bireyler hukukun bu etkisi neticesinde bir taraftan var olan

politik ekonomik sisteme yabancılaşırken, diğer taraftan bu yabancılaşmanın bir sonucu olarak ilgisizleşmekte ve mevcut sisteme boyun eğmektedirler. Yaratılan sahte bir bilinç ve onun inanç biçimleri, bireyi, içinde yaşadığı ve var olmak zorunda bulunduğu devasa mekanizmanın işleyişi karşısında pasivize etmektedir. Son olarak belirtmek gerekir ki modern toplumda hukuk, yabancılaşma sürecinin kesinlikle birincil müsebbibi ya da üretici kaynağı olmayıp daha çok ekonomik, politik ve kültürel yabancılaştırıcı etkilerin kimi zaman doğrudan, çoğunlukla da dolaylı bir taşıyıcısıdır ve bu bağlamda sınırlı bir etkiye sahiptir.

41 AKKAYA KİA, Rukiye, **Moderniteden Postmoderniteye Ege-menlik ve Hukuk**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 155.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- AKKAYA KİA, Rukiye, **Moderniteden Postmoderniteye Ege-menlik ve Hukuk**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- BAUDRILLARD, Jean, **Tüketim Toplumu**, (Çev. Hazal Deliceçaylı & Ferda Keskin), 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.
- BUMİN, Tülin, **Hegel - Bilinç Problemi, Köle - Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÇELİK, Sinan Kadir, "Yabancılaşmadan Ötekileşmeye: Kültürel Bir Hegemonyanın Kuruluş Biçimleri", **Praksis Dergisi**, S. 4, Güz 2001, (s. 144 - 184).
- ERGİL, Doğu, "Yabancılaşma Kuramına İlk Katkılar", **AÜSBFD**, C. 33, S. 3 - 4, Y. 1978, (s. 93 - 108).
- FROMM, Erich, **Çağdaş Toplumların Geleceği**, (Çev. Gülnur Kaya & Kaan H. Ökten), Arıtan Yayınları, İstanbul, 2004.
- FROMM, Erich, **Sağlıklı Toplum**, (Çev. Yurdanur Salman & Zeynep Tanrısever), 4. Baskı, Payel Yayınları, İstanbul, 2006.
- GABEL, Peter & HARRIS, Paul, "Building Power and Breaking Images: Critical Legal Theory and the Practice of Law", **11 N.Y.U. Rev. L. & Soc. Change 369 1982 - 1983**, (s. 369 - 411).
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, **Tinin Görüngübilimi**, (Çev. Aziz Yardımlı), 2. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2004.
- HYPOLITE, Jean, **Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar**, (Çev. Doğan Barış Kılınç), 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- ISRAEL, Joachim, **Alienation From Marx to Modern Sociology**, Allyn and Bacon Inc., Boston, 1971.
- KOJÈVE, Alexandre, **Hegel Felsefesine Giriş**, (Çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- MANDEL, Ernest & NOVACK, George, **Marksist Yabancılaşma Kuramı**, (Çev. Olcay Göçmen), Yücel Yayınları, İstanbul, 1975.
- MARCUSE, Herbert, **Tek Boyutlu İnsan - İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, (Çev. Aziz Yardımlı), Üçüncü Basım, İdea Yayınevi, İstanbul, 1997.
- MARTINEZ, George A., "The Legal Construction of Race: Mexican - Americans and Whiteness", **Harv. Latino L. Rev. 321 1997**, (s. 321 - 347).
- MARX, Karl, **1844 Elyazmaları - Ekonomi Politik ve Felsefe**, (Çev. Kenan Somer), 2. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1993.
- MARX, Karl, **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi**, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 1997.
- MARX, Karl, **Kapital - Ekonomi Politikinin Eleştirisi I. Cilt**, (Çev. Mehmet Selik & Nail Satlıgan), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- MARX, Karl & ENGELS, Friedrich, **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, 4. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1999.
- MCGARY, Howard, "Alienation and the African-American Experience", **Alienation and Social Criticism**, (Ed. Richard Schmitt & Thomas E. Moody), Humanities Press, New Jersey, 1994, (s. 132 - 146).
- ÖZBUDUN, Sibel & MARKUS, George & DEMİRER, Temel, **Yabancılaşma ve...**, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2008.
- PAPPENHEIM, Fritz, "Alienation in American Society", **Montly Review**, Vol. 52, No. 2, June 2000, (s. 36 - 53).
- PAPPENHEIM, Fritz, **Modern İnsanın Yabancılaşması - Marx'a ve Tönnies'e Dayalı Bir Yorum**, (Çev. Salih Ak), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002.
- PELLER, Gary, "History, Identity, and Alienation", **43 Conn. L. Rev 2010-2011**, (s. 1479 - 1502).
- SLATER, Phil, **Frankfurt Okulu**, (Çev. Ahmet Özden), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1998.
- TUSHNET, Mark, "Critical Legal Studies: A Political History", **100 Yale L. J. 1515 1990-1991**, (s. 1515 - 1544).
- VOGEL, Steven, "Marx and Alienation From Nature", **Alienation and Social Criticism**, (Ed. Richard Schmitt & Thomas E. Moody), Humanities Press, New Jersey, 1994, (s. 207 - 222).